

A VALLÁS FOGALMA A VALLÁSTUDOMÁNYBAN

Heinrich von Stietencron

1. A vallás fogalmának formális és tartalmi összetevői

A vallástudomány sajátossága, hogy tárgyát, a történeti vallásokat, megkísérli a lehető legpontosabban vizsgálni, ám nem képes pontosan meghatározni azt, hogy mi a *vallás* (egyes számban). Ezért általános és viszonylag nyitott értelemben használja a «vallás» kifejezést gyűjtőfogalom gyanánt számtalan, részben igen különböző, de történetileg megragadható jelenség jelölésére.

- A vallás meghatározása:

A vallás a világnak és a valóságnak az emberek valamely csoportja által elfogadott értelmezési modellje, e modellhez rendelt értékekkel, normákkal és az ezekből következő emberi magatartás-, észlelés- és gondolkodás-formákkal.

Ez a meghatározás még nyitott, mivel nem tartalmaz *kritériumot*, aminek alapján megkülönböztethetnénk egymástól a világ vallási és nem vallási értelmezési modelljeit. A keresett kritérium nem lehet tartalmi, mert aligha illenék a világ összes vallására, inkább formai: az iménti definíciót kiegészítő funkcionális határozmány:

- A vallásnak nevezett értelmezési modellek célja
 1. értékek-normák tételezése, érvényesítése vagy éppen megváltoztatása, valamint a társadalom stabilizálása a társadalmi feszültségek levezetése vagy semlegesítése révén;
 2. ☞ kapcsolatok-kiépítése, viszonyulások felállítása és értelemalapítás olyan területeken, amelyek messzemenően kivonják magukat a direkt kapcsolatfelvétel és a közvetlen értelem-megtapasztalás lehetősége alól. — Ez utóbbi aspektus a döntő, mert ez különbözteti meg a vallást más értelmezésrendszerektől.

A meghatározás még így is nyitott, hiszen nem mondja meg, miféle kapcsolatot kell kiépíteni, s azt sem határozza meg közelebbről, hogy kivel-mivel szemben. Létezik egyáltalán ez a Szembenlévő-Más? Annak eldöntése, hogy a Szembenlévő-Más transzcendens I vagy személytelen erő, ördög vagy bálvány — mindez kulturálisan meghatározott értékelés, vagyis már az egyes konkrét vallások hatáskörébe tartozik és esetenként különbözik. Hogy mi a természete és miképpen létezik (létezik-e egyáltalán) ez az entitás, amire a vallás vonatkozik és hivatkozik, az meghaladja a vallástudomány területét, és a filozófiára vagy a teológiára tartozik.

A kultúrák különbözőségét meghaladó példa a *félelem feldolgozása*, ahogy az ember a félelmét szublimálja és értelemalapító folyamatban elaborálja. A folyamat a következő:

1) — Az ismeretlen, roppant erejű hatalom-erő megtapasztalása nyomán támadt *félelem* — a) — előbb *meghódolást* vált ki, majd — b) — következik a *kommunikációra* tett kísérlet, melynek során kicsírázik a *remény* a kísérlet sikerével kapcsolatban. — 2) — Fokozatosan kifejlődnek a *tisztelet* és a *szolgálat formái* (ezek a latin vallásban a *religio* és a *cultus*), valamint a *hit* és a *megismerés*. — 3) — A megismerés idővel *reflektál* keletkezésének-lehetőségének feltételeire, és az így nyert reflexív tudás-ismeret nyomán — a) — változtatások és átalakításokat eszközölve *visszahat* az egész folyamatra; — b) — a félelem erőit rituális formákba tereli, finomítja, és kialakítja a meghódolás, a hit és a szolgálat (áldozat) formáit. — 4) — Ezeknek az összefüggéseknek a láncolatából azután létrejönnek a vallásos magatartás normái, melyek az idők folyamán alkalmazkodnak az újabb és újabb feltételekhez. Ezek olyan struktúrák, amelyek különböző formában minden vallásban megtalálhatók.

2. A vallásfogalom definícióinak történelem-függése

Különböző definíciós kísérletek a történelem folyamán: (1) — a vallások lényegi *kognitív* tartalma; — (2) — a *tapasztalati* alap (a Szent); — (3) — a társadalmi-kulturális *funkció* alapján; vagy — (4) — *rendszerelméleti* keretben. Ezek egyike sem terjed ki minden vallás minden aspektusára.

„Valójában a vallások rendkívül komplex kapcsolódási háló formájában szövődnek bele a kultúrába és társadalomba. Vannak kognitív, emocionális, rituális, esztétikai, irodalmi és művészeti, de egyben gazdasági, jogi, intézményes és hatalompolitikai dimenziók; individuális és társadalmi komponenseik; és az élet legkülönbözőbb területein találkozunk funkcióikkal a bölcsőtől a sírig. Nem csoda, hogy semmiféle definíció nem képes megfelelni egy ennyire összetett struktúrának.” (116-7)

Ehhez jön még, hogy a vallások szüntelenül változnak a történelem folyamán: Szent Pál és Rudolf Bultmann ugyanannak a hitrendszernek igen eltérő követői. A Mária-tiszteletet az egyik felekezet elfogadja, a másik elutasítja — és mégis mindkettő a kereszténységen belül van.

A szent szövegek sem jelentenek végső biztosítékot, hiszen értelmezni kell őket, és éppen az értelmezések lehetnek egészen eltérőek: nem maguk a szent szövegek, hanem a belőlük merített idézetek *kiválasztása*, az ezekhez kapcsolódó *értelmező* gondolatok, továbbá a konkrét társadalmi *életvilág* alkotja a vallások eleven valóságát.

A «religio» fogalomtörténete a keresztény-nyugati értelmezésben

A *religio* etimológiája már a latinok korában vitatott:

- *relegere* (Cicero): újra felvesz, megfontol, figyelembe vesz (ellentétben a *neglegere*-vel);
- *religare*: visszakapcsol, hozzáköt (az istenekhez).

Egészen a 14. sz.-ig túlnyomórészt *fides*-ről, *leges*-ről vagy *sectæ*-ről beszéltek. A *fides* a saját bibliai vallást, míg a *leges* és a *sectæ* idegen vallást jelölt többnyire a *superstitio* jelentésében.

Ezzel szemben a *religio* I tiszteletét, félelemét és a vele szembeni óvatosságot jelölte, és az erények között tartották számon, a *cultus* és a *pietas* mellett.

Vö. görög *εὐλαβής, εὐλαβεια [λαμβάνω]* = óvatos, meggondolt, elővigyázatos, lelkiismeretes; vigyáz magára, habozik, visszariad; elővigyázatosság, gondoskodás, szorongás, félelem, rettegés, habozás) ☞ KERÉNYI, Eulabeia, in: *Tanulmányok*, 65-74.

A kifejezés jelentésének az a bővülése, melynek során az istenséghez való általános viszonyulást és kapcsolódást, vagyis olyan istenfélelmet jelöl, amely az ember természetével együtt van adva, csak fokozatosan ment végbe a 15-16. sz.-ban. Ekkor kezdték a konkrét, történetileg adott hitvallásokkal szembe állítani az egyetlen, természet-adta *religio*-t, amely az ember mint olyan jellemzője. Ekkor jelenik meg fokozatosan a pozitív kinyilatkoztatástól független *természetvallás* eszméje.

Cusanus (†1464) Konstantinápoly 1453-as elfoglalása és az öldöklés hatására írta a *De pace fidei*-t, amelyben alkalmanként egyaránt 'religio'-nak nevezi a keresztény és a muszlim vallást, jóllehet a kereszténység számára többnyire a 'fides' kifejezést tartja fenn.

Herbert Cherbury (†1648) *De veritate* (1624) a vallási szakadás tényéből indul ki, és azt tekinti a vallások lényegének, amit elfogad az ész, ami mindenkinben azonos. Mivel egyetlen emberiség van és egyetlen közös ész, ezért egyetlen vallás létezik, amely megfelel az I által az embernek adományozott észnek. Az általa megállapított *általános vallási-erkölcsi* igazságok (*communes notitiæ*):

- létezik egy legfelsőbb istenség;
- akit tisztelet illet (az istentisztelet kötelessége);
- ennek lényege az erényes élet és a jámborság (*virtus cum pietate coniuncta*);
- a bűnbánat kötelessége;

- hit a túlvilági életben a jó megjutalmazásával és a rossz megbüntetésével.

(Vö. Handbuch der Dogmen- und Theologiegeschichte, III. 118 sk.) [TrillhaasHU]

Az ilyenformán nemfogalom (genus) előlépő religio, amely ekként az összes különböző vallási rendszert van hivatva jelölni, egyszersmind a valláskritika előkészítéseként is szolgál: ha ugyanis az értelem határozza meg a vallás lényegét — a bibliai kinyilatkoztatás ebben nem játszik szerepet —, akkor minden egyes vallás hozzámérhető ehhez a lényeghez. Ami az egyes vallásokban az értelem által megállapított közös tartalom túl esetenként fellelhető, az nem egyéb, mint történelmi toldalék, ráakódás, amelynek nincs lényeges vallási jelentősége, sőt, amennyiben ellentmondásban van az alapvető tartalmakkal, egyenesen eltávolítandó. A «religio» ettől kezdve olyan 'semleges' főfogalom, amely minden vallást egy és ugyanazon alapra kíván helyezni, vagyis már nem a saját vallást tekinti az igaz vallás etalonjának, míg az idegen vallásokat vele szemben leértékeli.

Cherbury I által meghatározott antropológiai konstansoknak tekinti az 5 essentiale-t, vagyis alapértékeknek (a későbbiekben kiderült, hogy az ötödik, a túlvilág-hit, nem egyetemes). A vallás mint a priori, az ember vele született adottsága Schleiermachernél is olvasható:

„Hogy a vallás szükségképpen és magától ered minden jobb lélek bensejéből, hogy megvan a saját területe a lelkületen belül, ahol korlátlanul uralkodik, hogy méltó arra, hogy belső ereje által mozgassa a legnemesebbeket és legkitűnőbbeket, és azok legbelső lényege szerint ismerjék: ez az, amit állítok, s amit bizonyítani szeretnék.” (A vallásról, 24)

4. A valóság nyelvi konstitúciója

A vallás mint «religio» általános fogalma nem vet számot azzal a jelenséggel, hogy a vallás *érzelmekkel*, *félelmekkel* és *mindenekelőtt értékekkel* telített terep, s éppen ezek jelentik azokat a *motiváló erőket*, amelyek segítségével a vallások vezérlik az emberi gondolkodást és cselekvést. A vallás értéktelítettségének az a következménye, hogy a saját vallástól különböző vallást, annak eltérő értékrendszere folytán, az emberek hajlamosak aberrációnak, pogányságnak, babonának, a vallás valamely romlott formájának tekinteni. Ám ezek a megjelölések (babona, bálványimádás stb.) vallástudományilag értelmezhetetlen megjelölések, amelyek magának a «vallás» kifejezésnek a jelentését relativizálják, hiszen így minden vallás mindig egyben eltévelyedés, ha egy másik vallás szemszögéből vizsgáljuk. A vallástudomány számára bármilyen kultusz, tehát nem csak a fejlett teológiával rendelkező vallások, megfelel a vallás feladatainak a konkrét életvilágát jelentő társadalomban.

„A vallástudós világosan látja a vallások közötti különbségeket, de értékelésükhöz nem ismer egyéb kritériumot, mint az adott társadalomban kifejtett hatásukat.” (123)

A vallás *általános* fogalma csak bajosan alkalmazható az összes kultúrában. De hát miért ne lehetne a vallás fogalmát használni annak az egész világon fellelhető fenoménnek a jelölésére, amely világértelmezési és cselekvésszabályozó modellek komplex együttese? Csakhogy a különböző nyelvekben nem csak a szavak különbözőek, hanem a nyelv által a tudatban felépülő valóságnak az alakja is más. A «valóság» — azaz a valóság mint *tudattartalom* — nyelvi reprezentációjú, vagyis konkrét alakja függ a reprezentáló nyelvtől, kultúrától. A különböző nyelvek szavainak nem azonos a jelentése, kivált elvont fogalmak esetében, mint amilyen a «vallás». Annak a jelentésnek, amelyet a «religio» kifejezés az újkori nyugati keresztény kultúrában felvett, nincs megfelelője mindenütt, így pl. Indiában sem.

5. A nyugati vallásfogalom alternatívái az indiai vallások példáján

Az indiai vallásokkal kapcsolatban beszélünk buddhizmusról, hinduizmusról, jainizmusról stb., de az indiai nyelvekben nem találjuk meg a «religio» megfelelőjét; má-
gára a «vallás»-ra nincs külön szavuk. Helyette számos fogalmat használnak:

mata gondolat, vélemény, tantétel;
vada kijelentés, kifejtés, tanítás;
darshana nézet, világnézet, filozófiai rendszer;
marga út, az üdvösség útja;
dharma hordozó alap, törvény, kötelesség, a cselekvések normatív alapja.

Az első három a «vallás» kognitív aspektusát fejezi ki, de nem ismerik filozófia és teológia nyugati különbségét. Viszonyuk a gyakorolt valláshoz hasonló a filozófia és teológia valláshoz való viszonyához, vagyis nem terjednek ki a konkrét vallásgyakorlatra.

A *marga* sem jelent vallást, hanem az ember különböző lehetséges üdvözülési útjait jelöli (aszkézis, meditáció, önfeláldozás stb.). Két lényegi út: a „majom útja” (aktív; az ember maga iparkodik I-be kapaszkodni) és a „macska útja” (passzív, vö. a kismacska segélykérő nyávogása).

Legtöbbször a *dharmát* azonosítják a nyugati «religio» fogalommal. A modern Indiában a 19. sz. óta használják ilyen értelemben. A hinduizmusban eredetileg az örök törvényt jelenti. Csakhogy a *dharma* jóval több, mint a «religio». A mi fogalmaink szerint jelentése messze túlterjed a valláson, s átnyúlik a filozófia tartományába. Jelentése:

- a dolgok egyetemes rendje, amely szerint az egyén a karmikus hatás által beleszületik valamely társadalmi rétegbe, meghatározott családba, regionális vagy helyi hagyományba, s ennek megfelelően kell viselkednie és cselekednie;
- minden cselekvés normatív alapja a kozmikus renddel összhangban, amely a világi létezés minden síkján érvényesül.

Tehát a *dharma* szabályozza a kasztok és a különböző életszakaszok kötelességeit, a nők és a férfiak szerepét, a foglalkozási csoportok és társadalmi rétegek feladatait és kötelességeit — és persze az egyes vallások vallási magatartását is (beszélnek a buddhisták, a shivaisták stb. *dharmájáról*). — Ennyiben a *dharma* fedi a mi «vallás» fogalmunkat. Csakhogy az állatvilágban, a növények és a természeti törvények világában is működik a *dharma*. A növények *dharmaja*, hogy fajuknak megfelelően kifejlődjenek és táplálékul szolgáljanak az állatoknak. *Dharmajukat* követve ölnék a ragadozók. És a tűz is *dharmaja* szerint hol pusztítva felemészti a sztyeppét, hol meleget és fényt ad az ember otthonában, vagy áldozati tűzként átalakítja az emberi ajándékokat az égi istenek számára. — A *dharma* tehát a természet, a társadalom, az erkölcs és a vallás folyamatainak egyetemleges szabályozó és normatív alapja.

Ebből is látszik, hogy egy magasan fejlett kultúra keretében mennyire máshol húzódnak a fogalmak határvonalai, mint a keresztény kultúrában. Nyugaton csak az embernek van vallása, Indiában az állatoknak és növényeknek is van *dharmajuk*. A «vallás» itt még nem válik el a társadalom és kultúra többi területétől, azaz még nincs önállóan, specifikusan definiálható «religio». Társadalom, kultúra és «vallás» egyetlen szerves egységet alkot.

Ezzel szemben a kereszténység mint vallás különbözik a társadalom egyéb szellemi és anyagi megnyilvánulásaitól, aminek *tudatában* is van (eszkatológia, prófétizmus, transzcendencia). Ennek a különbségtudatnak az oka részben teológiai, részben történelmi. A kereszténység ugyanis nem egy konkrét emberi közösség szerves életmegnyilvánulásának és gondolkodásának egyik elkülöníthetetlen aspektusa, amely feszültségmentesen együtt él és alakul a közösség életével és gondolkodásával, hanem eredendően „külső”, azaz «kinyilatkoztatás». Ez a teológiai ok. A történeti: a kereszténység egy kész társadalomba lépett be — mint «vallás».

Inkultúrációjának első három évszázadában ama feladat előtt állt, hogy a legtöbb életterületet, beleértve a társadalmi szerveződést, a filozófiát és a jogot, átvegye, és meghagyja abban az állapotban, ahogy voltak, ám az antik politeista vallást elnyomja, és helyébe a keresztény hitet állítsa. Az egyik vallási értelmezési rendszert a kultúrán belül felváltotta egy másik, anélkül, hogy az egész rendszert megváltoztatták volna. Sőt, a polgári, katonai és politikai szerveződések római struktúrái és a római jog olyan dominánsak voltak, hogy még a keresztények vallási intézményeire is formálólággal hatottak. — A rendszer egésze tehát nem változott, csupán egyetlen terület: a vallás. Ilyenformán a vallási értelmezési

rendszer a kultúra egyik részeként jelent meg. Vagyis maga a kereszténység mutatott példát a társadalom-kultúra és a vallás egymással szembeni relatív függetlenségére.

6. Vallástudomány és a vallás értékelése

„A vallástudomány nem értékkel, hanem csupán leírást ad. Leírja a hitrendszereket szociokulturális kontextusukban, tehát történeti függőségükben, a bennük érvényes értékekkel, cselekvésmoделlekkel és társadalmi normákkal egyetemben. ... A vallástudós a vallásokat igazságaikkal együtt változásnak alávetett történeti fenoménnek látja. Ennélfogva leírhatja azt, hogy az emberek *mit tartanak igaznak*, és ezt alá is támaszthatja; azt azonban nem szabad megítélnie, hogy *mi igaz*. Ha így járna el, valamely vallási rendszer premisszáit tenné magáévá, s ezzel feladná a kívülálló perspektíváját. A vallástudós helyét fölcserélné a teológuséval, akinek valóban értékelnie kell.” (138-9)

1. Példák az igazságkérdés felfüggesztésére

1. Nyugati társadalmi igazságosság és indiai kasztrendszer

A kasztrendszer az európaiak szemében az emberi elnyomás torz és merev formája, amely ellentmond az emberi egyenjogúságnak és az egyenlőség eszméjének. Az indiaiak számára azonban, akik hisznek a lények újjászületésében, az egyenlőtlenség magának az individualitásnak a lényegében rejlő immanens tényező, amely egy korábbi élet erkölcsi minőségéből és tetteiből fakad. A társadalmi egyenlőtlenség csupán az egyes ember különböző testi, szellemi és lelki minőségek által már a születéstől fogva meghatározott és a sors által további hangsúlyokkal nyomatékosított különbségét tükrözi. A természet és a világ azonban úgy van megszervezve az isteni bölcsesség által, hogy benne minden egyes lény azt a helyet foglalja el, amely a pillanatnyi állapotának megfelel, s ami lelki tisztulásához, tökéletesedéséhez szükséges. Az indiaiak maguk is az elnyomás eszközét látják a kasztrendszerben, mégis elfogadják mint az emberi tapasztalás variánsait — ahogyan számos poklot és számos eget is elfogadnak, amelyekben az ember újjászülethet.

Az emberi létezés a tapasztalás mint passzív folyamat során tisztul meg. A kasztok az ember számára előírt tapasztalati folyamat lehetséges variánsai. A folyamatot teológiailag az isteni bölcsesség rendelkezése, morálisan pedig a célja, az ember megtisztulása igazolja. Ezért a konkrét ember — a maga konkrét helyzetét a számára üdvös tisztulási folyamat meghatározott stádiumának tekintve — legitimnek tartja és elfogadja.

A nyugati ember büszke az egyenlőség eszméjére. Az indiaiak a létezők minden körére kiterjesztik a végső egyenlőséget. Ezt úgy érik el, hogy az egyenlőséget nem egyetlen élethez szabják, hanem úgy gondolják, számos élet folyamán, a legkülönbözőbb létmódokban valósul meg. Aki mindezt tudatosítja, a kasztrendszeren belül is segíteni fog a szegényeken, befogadja az idegent, mert tudja: egyszer még ő is kerülhet a szűkölködők sorsára.

2. Nyugati vallási tolerancia — indiai dharma-tan

Mai állapotában a nyugati tolerancia kognitív semlegességből fakad, s inkább passzív (a transzcendencia megismerhetetlen, a róla tett állítások verifikálhatatlanok). A kereszténység szerint egy igaz vallás létezik, a többi többé-kevésbé tévedés (pozitív értékelés: II. Vat., Rahner «anonim kereszténység»). Ezzel szemben az indiai türelem aktív és pozitív: a különböző vallások nem az egyetlen igaztól eltérő tévelygések, hanem az emberek különbözősége szerint az individuumok különböző szükségletéhez igazodnak a konkrét ember karmikus szituációjának megfelelően. Az emberek különbözősége önmagában legitimálja a vallás tárgyához-céljához való hozzáférés különbözőségét.

3. Az emberi jogok és India kulturális identitása

A nyugati emberi jogok a kereszténység talaján állnak. Az embernek Indiában is joga van az élethez, de joga van a halálhoz is. Az újjászületés tana kihat az értékek rangsorára is. A lelki tisztaság, nem pedig maga az élet a legfőbb jó. Míg a kereszténység csak egyetlen életet ismer, amelyben az ember helytállhat, vágyait beteljesítheti vagy üdvösségi lehetőségét megvalósíthatja, addig az indus számára számos élet áll rendelkezésre, következésképpen az éppen mostani nem olyan fontos. A lényeg inkább az, hogy mit kezd az ember az élettel. A megváltás egyértelműen az értékek hierarchiájának csúcsán áll. Ebben az összefüggésben jobb lehet öngyilkossággal új életet kezdeni, mint egy kínnal teli létezésben tovább vegetálni. A megváltás feltétele a belső tisztaság. Ennek elérése a legfőbb cél. Jólét, boldogság, egészség és minden más, ami az életet egyébként kívánatossá és kellemessé teszi, alsóbb helyen szerepel az értékskálán. A belső tisztaság mértéke meghatározza a következő élet formáját és körülményeit. Ennélfogva alkalmasint jobb lehet ebben az életben szenvedni, s ezáltal karmikusan tisztulni, mint mondjuk az ún. „egyetemes emberi jogok” alapján a szenvedéstől megszabadulni — hogy azután a következő életben ezt a szenvedést szükségképpen mégis csak ki kelljen állni...

Ebből a háttérből értékelhető a foglalkozás szabad választásának a kérdése. Indiában a tolvajnak is joga van szakmája gyakorlására, jóllehet persze a lopás ott is bűn, s mindenki védekezik ellene. Am aki tolvaj-kasztba született, attól nem lehet elvitatni azt a jogát, hogy a tolvaj dharmáját kövesse. Ha elfogják — megbüntetik, de alapjában tudják, hogy csupán saját tolvaj-dharmájának engedelmeskedett. Ezt Indiában az illető emberi jogának tartják, míg Nyugaton nem tekintik annak. A különböző értékelés azzal függ össze, hogy az indus jóval tágabb idődimenzióban gondolkodik, a tulajdont nem tartja oly nagyra, és az értékkritérium lehetséges körét se korlátozza kizárólag az egyetlen emberi életre. (155-8)

2. A vallás rendszerimmanens megértése

A vallástudós tudomásul veszi azokat a történelmi-kulturális szituációkat, amelyekben valamely konkrét vallásgyakorlat és hitrendszer elhelyezkedik. A vallást az emberi életvilág mint rendszer egyik elemeként leírja, leírását dokumentálja, s feltárja azokat a társadalmi-szellemi előfeltételeket, amelyek az adott vallási tanítást és gyakorlatot legitimálják. Ezt jelenti a rendszerimmanens megértés.

„Valamely vallás önértelmezését bemutatja, de nem igazolja a vallástudós. Az igazságra és az érvényességre vonatkozó kérdést a vallástudomány kizárja programjából. A szaktudomány hitelessége érdekében minden vallást, a kereszténységet is, következetesen a külső szemlélő perspektívájából ír le. ... A vallás saját igazságait, mint is-tentapasztalás stb., ítélet, értékelés nélkül hagyja, és végképp nem propagálja. Az egy-egy vallás által feltételezett igazságok vitájában nem foglal állást.” (143)

A vallástudomány a vallási fenomén fenomenológiai jellemzését — a szent megtapasztalása, a végtelen megérzése stb. — sem teszi magáévá. Helyette a fenomén másik fogalmával operál. E szerint a vallási fenomén

„az észlelés és reakció valamely állandó módja, amely egy meghatározott szociális egységben adva van. Hiszen az észlelést és a reakciót egyaránt (meg)szokások jellemzik, és attól függenek, hogy a hordozó csoport mely értékeket, magatartásmintákat és kauzális sémákat fogadott el normatív módon kötelezőnek. Ezt a komplexumot tekinthetjük fenoménnek, és feltárhatjuk, hogy milyen következményei vannak a társadalom egésze számára éppúgy, mint a társadalmi életforma egyes területeire nézve.”

